

ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

Η αναζήτηση των όρων, μέσα από τους οποίους εξειδικεύθηκαν συγκεκριμένοι πολιτικοί προβληματισμοί την επομένη των Βαλκανικών ξεκινά από τη διαπίστωση πως η αίσια έκβαση των πολέμων δεν καταγράφηκε στις συνειδήσεις ως οριστική πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Το ερώτημα που προκύπτει, επομένως, είναι πώς εννοούν και πώς φαντασιώνουν οι συνειδήσεις αυτές το περιεχόμενό της από εκεί και πέρα. Με άλλα λόγια, εκείνο που πρέπει να αναζητηθεί είναι κατά πόσον οι νέες πραγματολογικές συνθήκες μετατρέπουν τα ιδεολογικά συστατικά και τους πολιτικούς οραματισμούς μιας κυρίαρχης αντίληψης για την ολοκλήρωση του εθνικού γίνεσθαι. Η αντίληψη αυτή, δηλαδή η Μεγάλη Ιδέα, ορίζει, όπως ξέρουμε, αμετάκλητα το πλαίσιο, μέσα στο οποίο κινείται το σύνολο των ιδεών της ελληνικής κοινωνίας, ακόμη και των ιδεών εκείνων που έχουν προορισμό την ανατροπή αυτού του πλαισίου. Εντούτοις, παρά τη γενικευμένη αποδοχή, η Εθνική Ιδέα συγκροτείται από ιδεολογικές και πολιτικές συνιστώσες που περιλαμβάνουν στο εσωτερικό τους διαφορετικά συστήματα απόψεων, πολλές φορές και αλληλοσυγκρουόμενα.

Τούτο δεν είναι περιέργο αν δεχθούμε πως ο λόγος, ο εθνικός, δηλαδή, το σύνολο των νοητικών επεξεργασιών, επίσημων και μη, που έχουν ως αντικείμενο την εθνική ολοκλήρωση, δεν είναι αυτοσκοπός. Είναι ένας λόγος που οικοδομείται πάνω σε κοινωνικά δεδομένα και διαμορφώνεται σύμφωνα με τις ρήξεις και τις μεταβολές που σημειώνονται σε αυτά ακριβώς τα δεδομένα.

Σκοπός της διερεύνησης που επιχειρώ είναι η καταγραφή των τρόπων, με τους οποίους συλλαμβάνονται και προβάλλονται μετά τους νικηφόρους πολέμους οι νέες δυνατότητες διάπλασης μιας εικόνας για την εφεξής πορεία και την κοινωνικοπολιτική οργάνωση του έθνους. Οι ιδεολογικές συντεταγμένες του ζητήματος είναι, βέβαια, πολλές, αλλά σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε νομίζω πως μπορούμε να πούμε ότι εκείνο που δεσπάζει σε όλη την προβληματική είναι το διπολικό σχήμα ευρωπαϊσμός - ανατολισμός. Το σχήμα αυτό συμβόλιζε επί μεγάλο διάστημα την αντιπαράθεση πολλών και σημαντικών επιλογών που υπερέβαιναν ασφαλώς τα όρια του απλού διλήμματος, ευρωπαϊκός ή ανατολικός πολιτισμικός προσανατολισμός.

Την εμπλοκή αυτή δεν μπορεί να την αποφύγει κανείς όποια κι αν είναι τα ερωτήματα που θα θέσει στην έρευνα. Έχοντας, λοιπόν, κατά νου το παραπάνω στερεότυπο που καθήλωσε επί μεγάλο διάστημα σε δύο αντίπαλους χώρους την ελληνική σκέψη και με βάση ένα συγκεκριμένο υλικό, επιχειρώ να περιγράψω τις πολιτικές προτάσεις που αναδύονται από κείμενα δημοσιευμένα κατά τους πρώτους χρόνους μετά τους Βαλκανικούς, και ειδικότερα από το 1913 ως το 1916.

Πρέπει να διευκρινίσω ότι τα κείμενα που μελέτησα δεν είναι ούτε δημόσια έγγραφα ούτε πολιτικά κείμενα με στενή έννοια. Περιέχουν πολιτικό στοχασμό αλλά είναι κείμενα διανοουμένων, λογίων, συγγραφέων και όχι, ή όχι ακόμη, πολιτικών. Από αυτή την άποψη είναι δηλωτικά περισσότερο ενός τρόπου σκέψης παρά ενός πολιτικού προγραμματισμού.

* * *

Οι πολιτικές προτάσεις που προβάλλονται ρητά ή έμμεσα από το σύνολο αυτού του στοχασμού είναι τρεις: α) Μεγάλο εθνικό κράτος, με διατήρηση και ενίσχυση της αλυτρωτικής πολιτικής, β) Ανασύσταση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, γ) Βαλκανική Ομοσπονδία.

Από κάθε επιλογή προκύπτει ένα ολοκληρωμένο σχήμα που αφορά το σύνολο της οργάνωσης του μελλοντικού εθνικού βίου, όχι μόνον ως προς την εσωτερική πολιτειακή κατεύθυνση αλλά και ως προς τον διεθνή προσανατολισμό, τις στρατιωτικές προοπτικές, ακόμη και τις πνευματικές αναζητήσεις και τις ιδεολογικές αναφορές.

Από τις συνιστώσες του κάθε σχήματος, εδώ θα εξετάσω τον τρόπο με τον οποίο η κάθε πρόταση αντιλαμβάνεται τα ευρωπαϊκά ιδεολογικοπολιτικά συστήματα κι επηρεάζεται από αυτά, και β) τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται στη συλλογιστική της κάθε πρότασης το ελλαδικό κράτος και οι νέες χώρες.

Η πρόσληψη ευρωπαϊκών ιδεολογικοπολιτικών συστημάτων γίνεται επιλεκτικά. Προσλαμβάνονται, δηλαδή, τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να προσαρμολοστούν στις ιδεολογικές ανάγκες του κάθε σχήματος.

Γι' αυτό δεν είναι εύκολη ούτε μπορεί να γίνει μηχανικά η εκ των υστέρων ταύτιση των ευρωπαϊκών προτύπων με τις σχετικές αντιλήψεις περί πολιτικού γίγνεσθαι που διαμορφώνονται στον ελληνικό χώρο. Τούτο, π.χ., αληθεύει ιδιαίτερα για τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός και λειτουργεί ως πρότυπο, ο γαλλικός εθνικισμός. Εδώ χρειάζεται μια διευκρινιστική παρένθεση. Ο γαλλικός εθνικισμός εμφανίστηκε στον ελληνικό χώρο και στις δύο του εκδοχές. Ως προϊόν του Διαφωτισμού, της Γαλλικής Επανάστασης και της αρχής της αυτοδιάθεσης των λαών συνδέθηκε με το αντίστοιχο ρεύμα ως τα χρόνια της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και στη συνέχεια απορροφήθηκε από τους "τελεσφόρους συγκερασμούς", όπως τους αποκαλεί ο Κ.Θ. Δημαράς, τους οποίους επέβαλαν οι ανάγκες του Ελληνικού Κράτους. Δεν γίνεται λόγος γι' αυτόν. Αναφέρομαι στον γαλλικό εθνικισμό της Τρίτης Δημοκρατίας και ειδικότερα στο ρεύμα αυτό, όπως διαμορφώθηκε μετά την ήττα από τη Γερμανία, το 1871, ως άμυνα απέναντι στο κοινωνικό κίνημα και ως απάντηση στην απειλή του σοσιαλιστικού διεθνισμού. Ο παραπάνω εθνικισμός, περιέχοντας αυτά τα δύο στοιχεία καθώς και τη συνείδηση ότι πρόκειται για κίνημα ρήξης με τις κατεστημένες ισορροπίες, βρήκε πρόσφορο έδαφος στα ελληνικά ιδεολογικά πεδία κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Κατεξοχήν αποδέκτης του θεωρήθηκε ο Ίων Δραγούμης, τον οποίον η ελληνική κριτική συνέδεσε στενά με τον Maurice Barrès (1862-1923), έναν από τους κύριους εκπροσώπους του γαλλικού εθνικισμού. Η σύνδεση αυτή έγινε, πιστεύω, κατά πρώτιστο λόγο, επειδή αναγνωρίστηκαν κάποια υφολογικά και αφηγηματικά στοιχεία του

Barrès στο έργο του Δραγούμη. Έγινε, επίσης, διότι υπάρχουν κάποιες παρόμοιες πηγές, από τις οποίες απορρέουν τα δύο είδη εθνικισμού, όπως είναι το ζήτημα των αλύτρωτων εδαφών. Και, τέλος, έγινε επειδή τα δύο συστήματα αντιλήψεων παρουσιάζουν το κοινό χαρακτηριστικό που συνίσταται στο ότι αποτελούν και τα δύο συνολική απάντηση όχι μόνο σε εθνικά ζητήματα αλλά και σε κοινωνικά. Κατά τα άλλα, οι δύο εθνικισμοί καταλήγουν σε διαφορετική πρόταση, ως προς την πολιτική μορφή που θα πάρει η τελική ενοποίηση των πληθυσμών. Αντίθετα από τον Barrès, ο οποίος στο απόγειο της συλλογιστικής του τοποθετούσε το τέλειο γαλλικό κράτος με την ισχυρή, κεντρική εξουσία, ο Δραγούμης κατέληγε στην πρόταση για την ανασύσταση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας.¹

Πιστεύω πως η εισαγωγή του γαλλικού προτύπου έγινε σε δύο επίπεδα: ως διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης και ως πολιτικό σύστημα. Ως προς το πρώτο, η διεκδίκηση της Αλσατίας και της Λορραίνης, η οποία οδηγεί στη δημιουργία ενός κλίματος καθοριστικού για τα κοινωνικοπολιτικά και τα ιδεολογικά πράγματα της Γαλλίας, προσφέρεται απόλυτα για να συγκριθεί με το κλίμα εθνικής διεκδίκησης που επίσης καθορίζει τα ελληνικά πράγματα και πριν αλλά και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αποδέκτες αυτού του κλίματος είναι φυσιολογικό να είναι και όσοι οραματίζονται την ανασύσταση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας και όσοι θέλουν ισχυρό εθνικό κράτος. Η διαφορά έγκειται στο ότι οι τελευταίοι, δηλαδή οι δυνάμεις του αστικού εθνικισμού, ελκύονται και από το δεύτερο σκέλος του γαλλικού προτύπου, δηλαδή το ίδιο το πολιτικό σύστημα, που αποτελεί τη βάση της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρα-

τίας. Τα συστατικά αυτού του συστήματος που προσλαμβάνονται και λειτουργούν ως πολιτικό όραμα είναι το ισχυρό και φιλελεύθερο κράτος με την αστική δημοκρατία, τον κοινοβουλευτισμό και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Νομίζω πως αυτά τα στοιχεία συνιστούν τα θέλητρα της Γαλλίας για τους υποστηρικτές αυτού που αποκαλούμε αστικό εθνικισμό και τα ίδια ακριβώς είναι εκείνα που απωθούν τους οπαδούς της αναβίωσης μιας Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Και τους απωθούν σε τέτοιο βαθμό, που τελικά αποσυνδέονται πλήρως από το γαλλικό σχήμα και το απορρίπτουν συνολικά. Το αρχικό εκείνο πλησίασμα, κυρίως μέσω της επίδρασης του Maurice Barrès στον Δραγούμη, δεν έχει συνέχεια. Ακόμη και οι αναφορές στην Αλσατία και Λορραίνη θα γίνουν, από τους Βαλκανικούς πολέμους και πέρα, μόνον από τους προσκείμενους στον αστικό εθνικισμό. Και τούτο, όχι μόνον διότι θα διαμορφωθούν σχέσεις πολιτικοστρατιωτικής συμμαχίας μεταξύ Γαλλίας και βενιζελικών δυνάμεων² αλλά και διότι οι όροι επανάκτησης των αλύτρωτων εδαφών γίνονται αντιληπτοί, όπως θα δούμε, με εντελώς διαφορετικό τρόπο από τους θιασώτες της κάθε άποψης.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, τα στοιχεία που συγκροτούν την ελκτική δύναμη της Γαλλίας στη μια περίπτωση, αυτά ακριβώς προκαλούν την αποστροφή στην άλλη. Η αποστροφή αυτή αναφέρεται στη χώρα των επαναστάσεων, των κοινωνικών κινήματων, της Δημοκρατίας. “Ο σημερινός πολιτισμός της Έβρωπης” γράφει ο Πέτρος Βλαστός “βασίζεται στην Άγγλία, στην Όλλαντα, στη Γερμανία και στη Γαλλία – όχι την τωρινή Γαλλία μά εκείνη που ξεψύχησε στα

1789”. Και παρακάτω: “Θά φυλάγουμε [τή φυλή μας] από κάθε παραταίριασμα και θά κακοβλέπουμε τόν άνθρωπισμό και κάθε ανόσια αδερφοσύνη από κείνες που θένε ο καθολικός ο Πάπας, ο κοινωνικός δημαγωγός και ο Φραντσέζος ο δογματιστής”.³ Στην πρόταση αυτή διατυπώνεται με ένταση η αποδοκιμασία ενός τρίπτυχου, στο οποίο περιλαμβάνονται βασικοί στόχοι του αντιευρωπαϊσμού που αποτελεί, όπως είπα παραπάνω, την πεμπουσία της άποψης για την ανασύσταση Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Οι στόχοι αυτοί είναι ο καθολικισμός, ο σοσιαλισμός, και οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Ειδική μνεία στη Γαλλία και τη χρεοκοπία του πολιτεύματός της κάνει και ο Κ.Σ. Σοκόλης. “Από τοῦ 1871, ἡ δημοκρατία, δηλαδή ἡ μεσαία τάξις, ἡ πλουτοκρατική καί δὴ τῶν νεοπλουτῶν, ἡ κυβερνώσα τὴν Γαλλίαν, μετεχειρίσθη πᾶν μέσον διὰ νά ἐμπνεύσῃ (...) ἀλλὰ ἡ δημοκρατία ἀπέβη σχεδόν μισητή, εἰς τό μεγαλύτερον πλῆθος τῶν Γάλλων”.⁴

Η Γαλλία, λοιπόν, αποδοκιμάζεται ως πρότυπο οργάνωσης συλλογικής ζωής από τους συγγραφείς αυτού του κλίματος. Όμως, δεν γίνεται και καμιά αξιοπρόσεκτη αναφορά σε πολυεθνικά πρότυπα αυτοκρατοριών όπως π.χ. στην Αυστρία ή τη Ρωσία. Εκείνο που γίνεται είναι μια αρκετά σοβαρή προσέγγιση του σχήματος της Ανατολικής Αυτοκρατορίας με την Αγγλία και τη Γερμανία, κυρίως μέσα από την άποψη ότι οι συνδυετικοί παράγοντες του έθνους είναι ο μονάρχης και η θρησκευτική πίστη: “Ἐν Ἀγγλίᾳ, ὅπου αἱ κυβερνώσαι τάξεις διέπονται ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἐνωτικός δεσμός σήμερον ὑπάρχει τό πνεῦμα τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ὡς ἠθική δύναμις, σὺν τῇ θρησκευτικῇ ιδέᾳ (...) Τό πρόσωπον

του ἡγεμόνος ἀποτελεῖ σπουδαιότατον παράγοντα (...). Οἱ Ἕλληνοὶ λατρεύουσι τὸν Βασιλέα των. Ἐνῶ πατρίς εἶναι τι τὸ ἀσύλληπτον διὰ τὸν λαόν”⁵ σημειώνεται στο ἴδιο βιβλίο.

Ἡ περίπτωση του βρεταννικοῦ προτύπου παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένου ὅτι εμφανίζεται νὰ ἔχει μια αξιοσημείωτη βαρύτητα στον στοχασμὸ των συγγραφέων αὐτῆς τῆς ἀποψη. Ἀς σημειωθεῖ, ἐπομένως, ὅτι ἡ ἀποδοχὴ, ἀρκετὰ γενικευμένη, του προτύπου αὐτοῦ ἐξισορρόπησε ὡς ἓνα βαθμὸ τῆς δυσπιστίας ἢ καὶ τῆς ἀποστροφῆς που προκαλοῦσε ἡ Γαλλία καὶ διευκόλυνε κάποιους πολιτικούς συγκερασμοὺς καὶ συγκεκριμένα ἐπέτρεψε σε λόγιους καὶ συγγραφεῖς αὐτοῦ του ιδεολογικοῦ κλίματος, ὡπως π.χ. τὸν Ἀλέξανδρο Πάλλη καὶ τὸν Πέτρο Βλαστό, νὰ ἐνταχθοῦν, παρ’ ὅλα αὐτὰ, στις βενιζελικές δυνάμεις.

Πρέπει, τέλος, νὰ τονιστεῖ πως στα κείμενα αὐτὰ δὲν γίνεται συστηματικὴ ἀναφορὰ σε πρότυπα πολιτικῶν ὀργανώσεων σύγχρονα, πράγμα που νομίζω πως ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σε αὐτὸ το ἰδεολογικὸ πλαίσιο, ἡ ἀπώλεια τῆς Αυτοκρατορίας βιώνεται σαν παρένθεση, ὄχι σαν κάτι τελειωτικό. Ἡ ἀπελευθέρωση των ἐδαφῶν με ἐλληνικὸ πληθυσμὸ σημαίνει μια ἀποκατάσταση τῆς συνέχειας καὶ ὄχι μια ἐντελῶς νέα ρύθμιση των ζητημάτων τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἀποψη γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς Ἀνατολικῆς Αυτοκρατορίας συνεπιφέρει, τέλος, ὀρισμένες θέσεις ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ του Ἑλληνισμοῦ, του ἐλλαδικοῦ κράτους καὶ των σχέσεών του με τὰ περιβάλλοντα ἔθνη: α) θεωρεῖται δεδομένη ἡ ἀνωτερότητα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Γιατί πῶς ἀλλιῶς θα κυριαρχήσει σε ὅλες τὶς ἄλλες φυλές καὶ θα υποκατα-

στήσει τους Τούρκους στην κεφαλὴ τῆς Αυτοκρατορίας; “Ἡμεῖς” γράφει ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, διευθυντῆς του περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* τῆς Ἀλεξάνδρειας, “ἔχομεν ἴδιον πολιτισμὸν, τὸν πολιτισμὸν τὸν ἑλληνοχριστιανικόν, ἐφάμιλλον τοῦ ὁποῦ δὲν παρήγαγε ἢ ἀνθρωπότης”.⁶ β) ὑπάρχει ἡ πεποίθησι σχετικά με τὴν ἀναποτελεσματικότητά, ἀν ὄχι τὴν ολέθρια συνέπεια που μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ πρῶτος βαλκανικὸς πόλεμος, δηλαδή, ἓνας πόλεμος με τους Τούρκους. Τους λόγους τῆς δυσφορίας που προκαλεῖ ὁ τουρκικὸς πόλεμος τους ἀναπτύσσει ὁ Δραγούμης σε ἀρθρο του με τὸν τίτλο “Τιμὴ καὶ Ἀνάθεμα”: Τιμὴ στον ἐλληνικὸ στρατό, ἀνάθεμα στην ἐλληνικὴ κυβέρνησι που δὲν προέβλεψε τὶς συνέπειες ἐνός τέτοιου πολέμου. Μετὰ βίας δὲν θεωρεῖ τὸν πόλεμο αὐτὸ προδοσία.⁷ Τὶς ἀπόψεις αὐτές, τὶς ὁποῖες συμμαρτυροῦν καὶ ἄλλοι, ὡπως π.χ. ὁ Θανάσης Σουλιώτης-Νικολαΐδης, δὲν τὶς μετατρέπει στην πραγματικότητα οὔτε μετὰ τὸν δεῦτερο Βαλκανικὸ Πόλεμο. Τὴν ἐπιτυχὴ ἐκβασι του πολέμου αὐτοῦ, τὴ συνδέει με τὴν ἀναζωπύρωση τῆς παλαιᾶς ἐχθρας ἐναντίον των Σλάβων: “Τὸ μῖσος τὸ φυλετικὸ ξύπνησε μιὰν ἀβάσταχτη ὀρμὴ στοὺς Ἕλληνες, πού ἓνας ἄξιος Βασιλιάς Κωνσταντῖνος, ἀποφασιστικά, τεχνικά καὶ ἀντρειωμένα τὴν ἔκαμε νίκη καὶ δόξα”.⁸ Νομίζω ὅτι στο σημεῖο αὐτὸ βρισκεται ἤδη ὁ πυρήνας μιᾶς διάστασης, τῆς ὁποῖας ἡ ἀκρη δὲν φαίνεται ἀκόμη, ἀλλὰ θα εἶναι ὁ ἐθνικὸς διχασμὸς. γ) Σημειώνεται μιὰ ἀνακατάταξι στην ἱεράρχηση των ἐχθρῶν: Οἱ Σλάβοι ἐπανερχονται στην πρώτη θέση. “Οἱ Βούλγαροι ἐφεξῆς θ’ ἀντικαταστήσωσι τοὺς Τούρκους ἐν τῇ πατριωτικῇ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἰδεολογίᾳ καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλει νὰ κατευθυνθῇ πᾶσα ἡ ἐθνικὴ δύναμις

καί τό ἔθνικόν πνεῦμα”, γράφει ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ στο ίδιο κείμενο.⁹ δ) Υπάρχει δυσπιστία και περιφρόνηση απέναντι στο ελλαδικό κράτος, ακόμη και όταν διπλασιάζεται η έκτασή του, μετά τους Βαλκανικούς. Δεδομένου ότι αν υπάρξει ικανοποίηση για τα εδαφικά και πληθυσμιακά κέρδη των νικηφόρων πολέμων πώς θα συντηρηθεί και θα αρτιωθεί μια πολιτική προς την κατεύθυνση της Αυτοκρατορίας; Δυσπιστία λοιπόν και απέναντι στον ελλαδικό κόσμο και την ελλαδική πολιτεία. Δυσπιστία και απέναντι στην πολιτική των “προσθηκών”, όπως την ονομάζει ο Δραγούμης:

“[Οἱ ἑλλαδικοὶ πολιτικοὶ] ξεχάνονταν σάν Ἕλληνες καί καταπιάνονταν ἄλλες δουλειές, καταγίνονταν στή λεγόμενη ἑσωτερική πολιτική τοῦ ἀλληλοφαγωμοῦ, τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς συναλλαγῆς. (...) Ἐπειδὴ οἱ κρατικές (...) ψιλοδουλειές τους δέν τούς ἄφηναν καιρό καί ὄρεξη γιά βαθύτερη σκέψη, γιά ἐξωτερική πολιτική [...] τί σοφίστηκαν (...); Κάθε πού σηκώνονταν καμιά ταραχή στήν Ἀνατολή καί ἡ Τουρκία βρίσκονταν μπλεγμένη σέ πόλεμο μέ τή Ρωσία, αὐτοὶ ἐκαμόνονταν πώς θά ἀνασκουμπωθοῦν γιά πόλεμο μέ τήν Τουρκία καί καλοῦσαν ἠλικίες γανγίζοντας πρὸς τήν Εὐρώπη: ‘Βαστᾶτε με καί θά τή φάω’. Καί ἡ Εὐρώπη πού φοβοῦνταν τή Ρωσία (...) πετοῦσε κάτι κόκκαλα στήν Ἑλλάδα πού σώπαινε. Ἀπ’ αὐτό βγήκε στή μέση τό γνωστό καλούπι τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (...) τό καλούπι τῶν κοκκάλων, τῶν ψιχούλων ἢ τῶν λουριδῶν, μέ τό ὄνομα ‘προσθήκη ἐπαρχιῶν’”.¹⁰

Ἡ τρίτη πρόταση γιά τήν οργάνωση του συλλογικοῦ πολιτικοῦ μέλλοντος εἶναι ἡ Βαλκανική Ομοσπονδία. Εἶναι ἡ πρόταση των σοσιαλιστῶν. Εκπροσωποῦν,

ὅπως ξέρουμε, εκείνη τήν περίοδο, πολύ περιορισμένες κοινωνικές δυνάμεις ἀλλά παρουσιάζουν ενδιαφέρον ὄχι μόνον διότι διοχετεύουν στον γενικό προβληματισμό νέα δεδομένα, ὅπως π.χ. τήν υπογράμμιση των συνεπειῶν που θά ἔχει ἡ παρουσία αλλοεθνῶν πληθυσμῶν στα νέα εδάφη ἀλλά καί διότι ὑπάρχει ἀνάμεσα σ’ αὐτούς καί τους υποστηρικτές τῆς Ἀνατολικῆς Αυτοκρατορίας ἓνα σημεῖο σύγκλισης, ἡ ἀπόρριψη του εθνικοῦ αστικοῦ κράτους. Ἀξίζει, νομίζω, νά ερευνηθεῖ κατὰ πόσο ἡ ἀπόρριψη αὐτή ἀποτελεῖ ἓνα σημεῖο γύρω ἀπό το οποίο οργάνωνεται ἓνας κοινός λόγος καί μέσα ἀπό τον οποίο ἐπικοινωνοῦν, κατορθώνουν νά συνεννοηθοῦν καί τελικά νά συμπράξουν ἐκλογικά το 1915.

Οἱ ἐλληνικές σοσιαλιστικές ομάδες υιοθετοῦν τις ἀντιλήψεις που εἶχαν ἐπεξεργαστεῖ οἱ σοσιαλιστές των Βαλκανίων σε μία πρώτη Βαλκανική Συνδιάσκεψη που ἐγινε με ἐντολή τῆς Β΄ Διεθνούς τον Ἰανουάριο του 1910.¹¹ Στή συνδιάσκεψη αὐτή διατυπώθηκε ἡ θέση υπέρ του δικαιώματος των λαῶν γιά αὐτοδιάθεση καί υπέρ τῆς δημιουργίας μίας Βαλκανικῆς Δημοκρατικῆς Ομοσπονδίας. Αὐτή τήν ἀποψη ἐξειδικεύουν καί οἱ Ἕλληνες σοσιαλιστές μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. “Τήν εἰρήνην δέν μπορεῖ νά τή βασίσει [ἡ Ἑλλάδα] παρὰ μονάχα ἐπάνω σ’ ἓνα βαλκανικό ἰδανικό τέτοιο, πού νάχουν συμφέρο κ’ οἱ ἄλλοι Βαλκανικοὶ λαοὶ νά τό υἰοθετήσουν. Καί τέτοιο ἰδανικό (...) εἶναι ἡ ἔνωση τῶν Βαλκανίων σ’ ἓνα σύνδεσμο, ἔστω καί ἀπό τούς πιό χαλαροὺς στήν ἀρχή” γράφει στα 1913 ὁ Νίκος Γιαννιός.¹²

Ἀνεξάρτητα ἀπό τις ἀδυναμίες που περιέχει ἡ πρόταση ὡς προοπτική, ἀναφέρομαι κυρίως στήν ἀδυνα-

μία να ξεπεραστεί το ζήτημα της συμμετοχής της Ευρωπαϊκής Τουρκίας στην Ομοσπονδία και στην εγγενη αδυναμία να βρεθεί ο συγκερασμός ανάμεσα στο σοσιαλισμό και την πάλη για εθνική απελευθέρωση, η ανάλυση που επιχειρείται στα κείμενα αυτά είναι η μόνη που παίρνει υπόψη της το γεγονός ότι τα νέα εδάφη και οι νέοι πληθυσμοί έχουν δικά τους χαρακτηριστικά, τα οποία θα επηρεάσουν το σύνολο του ελληνικού χώρου όπως διαμορφωνόταν τότε. Τα χαρακτηριστικά αυτά –διαφορετικός γεωφυσικός περίγυρος και αλλοεθνείς πληθυσμοί– δεν φαίνεται να γίνονται αντιληπτά από τους εκφραστές των δύο άλλων απόψεων.

Πράγματι, ο τρόπος με τον οποίο βλέπουν τις νέες περιοχές οι αντιλήψεις αυτές παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Στους συγγραφείς που υποστηρίζουν την Αυτοκρατορία, οι νέες χώρες αναφέρονται αφηρημένα. Δεν γίνεται καμιά απόπειρα να μνημονευτούν οι συγκεκριμένες οικονομικές και άλλες παρεμφερείς συνέπειες που θα έχει στην παλαιά Ελλάδα, η προσθήκη νέων εδαφών αλλά και νέων πληθυσμών, μέρος των οποίων είναι και αλλοεθνείς. Αντίθετα, τα κείμενα, στα οποία προβάλλονται οι θέσεις του αστικού εθνικισμού, αναφέρονται εκτεταμένα στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και επιχειρούν υπολογισμούς των μεταβολών που θα επιφέρουν τα νέα δεδομένα σε όλους τους παραγωγικούς τομείς της ζωής. Ιδιαίτερα τονίζεται ο διπλασιασμός του πληθυσμού, η δημιουργία προϋποθέσεων για οικονομική ανάπτυξη, για ανάπτυξη συγκοινωνιών με την Ευρώπη, για εξεύρεση πρώτων υλών, για δημιουργία αγορών. “Σήμερα αι δυνατότητες εύρύνονται”, γράφει ο Γεώργιος Πα-

πανδρέα “υπάρχουν σχετικώς και πρώται ύλαι και αγοραί και συγκοινωνία. Δι’ αυτό θά έχωμεν σχετικήν ανάπτυξιν τῆς βιομηχανίας, καθώς και ἐν γένει ανάπτυξιν τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου, δηλαδή αὔξισιν πλοίου καὶ πληθυσμοῦ”.¹³ Είναι φανερό πως οι κοινωνικές δυνάμεις, τις οποίες εκφράζει το παραπάνω απόπασμα, είναι δυνάμεις στραμμένες πολιτικά προς τη δρομολόγηση ενός μεγάλου εθνικού κράτους επειδή πισθουν πως ένα τέτοιο πλαίσιο θα αποτελέσει την απολεσματικότερη εγγύηση για τις οικονομικές δραστηριότητές τους. Η αστική ανάπτυξη έχει ανάγκη από έδαφος και χέρια.

Το όπιδεν τονίζονται άλλου είδους επιπτώσεις από την προθήκη εδαφών, μοιάζει καταρχήν φυσιολογικό, ως συνέπεια μιας ιδεολογικής θεώρησης του θέματος: Οι νέες χώρες θα αντιμετωπισθούν ως σύνολο που θα φομοιωθεί οπωσδήποτε στο εθνικό κράτος και θα βηθήσει στην ανάπτυξή του. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν ως προσθήκη είναι τελικά οικονομικό. Πη περίεργη φαίνεται η παράλειψη αυτή στους οπαδούχτης συγκρότησης Ανατολικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι επιλέγουν αυτή την άποψη ακριβώς επειδή πιστεύουν πως αυτός είναι ένας τρόπος συλλογικής ζωής πη διασφαλίζει την αρμονία ανάμεσα σε αλλοεθνείς. Όμως, ποιες εθνότητες εννοούνται; Οι Σλάβοι γενικά, αποκλείονται, ειδικότερα οι Βούλγαροι. “Χρειάζεται να γίνη πεποίθηση ότι θά φτάσουμε μιά μέρα σε γενική φυλετικό πόλεμο μέ τό Σλάβο”, γράφει ο Πέτρος Βλαστός.¹⁴ “...νικήσαμε τούς Βουλγάρους καὶ νοιώσαμε ἕως τὰ νύχια τήν προστυχιά τους τήν ἀσύγκριτη” λέει λίγο αργότερα ο Δραγούμης.¹⁵ Αποκλείονται οι Εβραίοι, αγνοούνται οι Αρμένιοι και είναι μάλλον

ασαφής η εικόνα που υπάρχει στις συνειδήσεις για τη σχέση που θα διαμορφωθεί με τους Τούρκους, δεδομένου ότι η πρόθεση είναι η αντικατάστασή τους από Έλληνες στην κεφαλή της Αυτοκρατορίας. “Πρέπει έμεις” γράφει για τους Τούρκους ο Δραγούμης “νά κοιτάξωμεν νά γίνωμε πρώτα συγκυρίαρχοι κι έπειτα νά τούς υποκαταστήσουμε. Αυτό μπορεϊ νά γίνει αν μās αφήσουν οί Σλαῦοι”.¹⁶ Είναι φανερό ότι στις αυτοκρατορίες, ένα από τα εθνικά σύνολα επιβάλλεται και διοικεί τα υπόλοιπα.

Στοιχεία της αντίληψης αυτής, της έλλειψης, δηλαδή, ενδιαφέροντος για τα πραγματικά χαρακτηριστικά των νέων χωρών και της μηχανιστικής αποδοχής ότι υπάρχει μια φυλετική και πολιτισμική ενότητα ανάμεσα στις δύο περιοχές, εντοπίζουμε και στο γνωστό κείμενο του Δραγούμη *Έλληνικός Πολιτισμός* (Άλεξάνδρεια, 1914). Αξίζει, λοιπόν, να σημειωθεί πως οι παράμετροι που ορίζουν τον νεοελληνικό πολιτισμό και οι οποίοι κατά την άποψή του διαμορφώνουν συγκεκριμένες στάσεις και συμπεριφορές, όπως π.χ. το κλίμα, είναι παράμετροι που έχουν σχέση με τη νότια Ελλάδα και τα νησιά του νότιου Αιγαίου. Η υπόδειξη που κάνει των αρχιτεκτονικών εσωτερικών κι εξωτερικών στοιχείων καθώς και των ειδών ένδυσης, για να μείνω στα πιο χαρακτηριστικά, αφορά πρότυπα που αντλούνται από τις νότιες περιοχές, δηλαδή από την παλαιά Ελλάδα και ειδικότερα κάποια στερεότυπα της Αττικής ή τελοσπάντων των περιοχών που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά κλασικά όπως η ζέστη, το φως, η έλλειψη βροχής, τα οποία δεν είναι τόσο συνηθισμένα στη βόρεια Ελλάδα. “Τά σπίτια”, γράφει “θά είναι πέτρινα, θά τά σκεπάζουν δώματα ή ταράτσες και όχι

στέγες”. Και παρακάτω: “Στό ντύσιμο ό νέος πολιτισμός θά κάμει αλλαγές (...) Οί άντρίκιες μόδες είναι αγγλικές αλλά μ’ όλο τό θαυμασμό πού ταιριάζει νά έχουμε για τούς Άγγλους και μ’ όλο τό σεβασμό μας για μιá μεγάλη Δύναμη, δέν μās κάνουν. (...) Οί Βεδουίνοι θά μās έδειχναν καλύτερα δείγματα φορεσιάς. Κάποια σκιάδια νησιώτικα, κάποια σάνταλα έλαφρά δίχως κάλτσες ή μέ κάλτσες μεταξωτές (...) ρουχα ευρύχωρα, φασμένα στόν άργαλιό λινά ύφάσματα”.¹⁷ Ας σημειωθεί, έστω σε παρένθεση, πως η υπογράμμιση της σημασίας παραδοσιακών λαϊκών προτύπων από τη μεριά του Δραγούμη οδήγησε στην καθιέρωση κάποιων στερεοτύπων αναγνωρίσιμων ως σήμερα.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να υπενθυμίσω πως όσα περιέγραφα παραπάνω βασίζονταν σε κείμενα στοχασμού και όχι πολιτικής θεωρίας και πως προσπάθησα να διερευνήσω κάποιους τρόπους σκέψης και όχι πολιτικά προγράμματα. Τα τρία συστήματα ιδεών που επεσήμανα αναφέρονταν στον τρόπο, με τον οποίο φαντάστηκαν την πολιτική πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης οι ελληνικές κοινωνικές δυνάμεις την επομένη των Βαλκανικών. Τα συστήματα αυτά, τα οποία, στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας εμφανίστηκαν με μια ποικιλία εκδοχών, αντιστοιχούν, στο επίπεδο των κοινωνικών δυνάμεων, κυρίως στα δύο μεγάλα σύνολα που δημιουργήθηκαν μετά το 1915, το βενιζελισμό και τον αντιβενιζελισμό. Η έκβαση της κοινωνικής αντιπαράθεσης, που έφτασε στην εμφύλια σύγκρουση, προσδιόρισε και τη συνάρθρωση με τις διεθνείς ισορροπίες και την τελική πολιτική κατεύθυνση. Στο πολιτικό επίπεδο το θέμα κάποια στιγμή και μέσα από τη διαπάλη δυνάμεων, πήρε μια οριστική μορφή. Όμως, επειδή τα

συστατικά στοιχεία των συστημάτων που εξέθεσα δεν είναι μόνον στοιχεία πολιτικής θεωρίας αλλά και συνειδησιακά δεδομένα, νομίζω ότι μπορεί να μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε φαινόμενα παρελθόντα και παρόντα, των οποίων η πηγή πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιες ιδεολογικές επιλογές που διαμόρφωσαν στερεότυπα και νοοτροπίες. Πιστεύω πως οι επιλογές μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσα από τη διαπάλη δυνάμεων. Και γι' αυτό κάποιες πολιτικές λύσεις οριστικοποιούνται μέσα σε βραχείες και μεσαίες διάρκειες. Οι νοοτροπίες, όμως, όχι. Υφέρπουν στη μακρά διάρκεια, συρρικνούμενες, ευρυνόμενες, αλληλοαναιρούμενες, αναγνωρίσιμες ή μη, τμήμα αναπόσπαστο του ιδεολογικού ιστού που συγκροτεί την άποψη που έχουμε για τον εαυτό μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, "Ίων Δραγούμης. Πηγές και στόχοι του εθνικισμού", στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Ε.Α.Ι.Α., Αθήνα 1993, σελ. 243-252.
2. Βλ. π.χ. τη χαρακτηριστική αναφορά που γίνεται στην Αλσατία από τον Λέοντα Μακκά, διπλωμάτη και μετέπειτα στενό συνεργάτη του Ελευθέριου Βενιζέλου, σε μελέτη που δημοσιεύεται το 1919 στη Γαλλία με στόχο να υπερασπιστεί τα δικαιώματα της Ελλάδας στη Μικρά Ασία: "(...) ένα από τὰ τέκνα αὐτῆς τῆς Ἀλσατίας, τὴν ὁποία ἡ Γαλλία ξαναβρῆκε πρόσφατα (...) εἶπε τό ἔξῃς: «Ἡ τελευταία νίκη, ἀνήκει πάντα στήν κοινή γνώμη». Σήμερα πού ἡ γαλλική σημαία κυματίζει στό Στρασβούργο καί τῆ Μυλούζη, τὰ λόγια αὐτά εἶναι ὅσο ποτέ ἀληθινά (...). Ἀληθινά γιά τῆ γαλλική Ἀλσατία, εἶναι ἐξίσου ἀληθινά γιά τῆ Μικρά Ἀσία, τὴν Ἑλληνική Ἀλσατία". Léon Maccas, *L' Hellénisme de l' Asie Mineure*, Paris 1919, σελ. 2.
3. Πέτρος Βλαστός, "Φυλετική Ἐρεβνα γιά τόν Ἑλληνισμό" στο

- Ἐρεβνα γιά τίς μελλοντικές κατευθύνσεις τῆς φυλῆς*, ἐκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1919, σελ. 54.
4. Κ.Σ. Σοκόλης, *Αὐτοκρατορία*, α' ἐκδ. 1916, β' ἐκδ. Αθήνα 1993, σελ. 79.
  5. Ὁ.π., σελ. 80.
  6. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, "Ἑλληνικά προβλήματα" στο *Ἐρεβνα γιά τίς μελλοντικές κατευθύνσεις τῆς φυλῆς*, ἐκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1919, σελ. 79.
  7. Βροῦτος (=Ίων Δραγούμης), "Τιμή καί Ἀνάθεμα", π. *Ο Νουμάς* φ. 497, 29 τοῦ Δεκέμβρη 1912.
  8. Ἴδας, *Ἑλληνικός Πολιτισμός*, Αλεξάνδρεια, ἐκδ. του π. Γράμματα, 1914, σελ. 11.
  9. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ὁ.π., σελ. 78.
  10. Ἴδας, ὁ.π., σελ. 8.
  11. Για τίς κινήσεις των Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν ἐκεῖνη τὴν περίοδο βλ. τὴ μελέτη που παραμένει θεμελιακή του Γεωργίου Β. Λεονταρίτη, *Το ἑλληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1978.
  12. Νίκου Γιαννιού, "Ὁ φυσικός δρόμος προς τὴν αυριανή Ελλάδα" στο *Ἐρεβνα γιά τίς μελλοντικές κατευθύνσεις τῆς φυλῆς*, ἐκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1919, σελ. 107.
  13. Γεώργιος Παπανδρέου, *Ἑλληνικόν Μέλλον*, Βερολίνο 1914, σελ. 63.
  14. Ἐρμονας (=Πέτρος Βλαστός), "Ἡ φυλή", π. *Ο Νουμάς*, φ. 279, 20 του Γενάρη 1908.
  15. Ἴδας, ὁ.π., σελ. 19.
  16. Ίων Δραγούμης, *Ὅσοι ζωντανοί*, Αθήνα³ 1970, σελ. 119.
  17. Ἴδας, *Ἑλληνικός Πολιτισμός*, ὁ.π., σελ. 38.